

- ²² Nitu A. Motive deometrice in ornamenta tia ceramicii Bandate. — AM, 1969, t. 6, p. 27, fig. 7, 2.
- ²³ Телегін Д. Я. Дніпро-донська культура. — К., 1968, с. 193, рис. 58, 5.
- ²⁴ Там же, с. 192.
- ²⁵ Мовша Т. Г. Проблеми зв'язей..., с. 62, рис. 1, 3.
- ²⁶ Цевек Е. В. К вопросу об отражении в поселениях социальной структуры общества. — В кн.: Реконструкция древних общественных отношений. Л., с. 25, 26.
- ²⁷ Цевек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка). — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 46—57.
- ²⁸ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений, с. 84, рис. 39; Заец И. И. Трипольские жилища на Ю. Буге. — SP, 1981, № 5/6, с. 48—61.
- ²⁹ Цевек О. В. Трипольська посудина з антропоморфними зображеннями. — Археологія, 1964, 16, с. 78, рис. 3—4.
- ³⁰ Bognár-Kutizian J. The early copper age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. — AN, SN, XLVIII, 1972, XVII, 6, 9, 15; XVIII 4, 10; XX, 4; XXV 2; LVIII, 1; Bognár-Kutizian J. The copper age cemetery..., VI, 3, 4; XII, 2; XVII, 5; XLVI, 2, 3; L. 9; CIII, 6, 8; CIV, 3; CXI, 4.
- ³¹ Dumitrescu. VI. Arta preistorica, p. 123, fig. 128, 133, 134.
- ³² Ibid., p. 97, fig. 94.
- ³³ Мовша Т. Г. Трипольское жилище на поселении Солончены II. — ЗОАО, 1960, ч. 1, с. 245.
- ³⁴ Dumitrescu VI. Arta preistorica, 129, fig. 135.
- ³⁵ Вивчення цих пам'яток тільки почалося, попередньо до них можна віднести поселення Побреби, Савова Криниця II, Сербі III, Черкасів Сад, Олександрівка-Крутянська (див.: Станко В. Н., Зиньковская Н. Б. Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области. — В кн.: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Киев, 1976, с. 132, 140, 144, 145, 147; Полищук Л. Ю. Отчет о разведочных работах в Кодымском р-не Одесской области. Ф., 1980/130; 809).
- ³⁶ Siska St. Die kulturen ges Polgar-Bereiches. — In: Die slowakei in der jungeren steinzeit. Bratislava, 1970, S. 271, 272; Bognár-Kutizian J. The cooper..., pl. CXXII.
- ³⁷ Титов В. С. Tripolye culture in the chronologyeal system of neolithical and coope age cultures of south-Eastern and central Europe. — In: VIII Congr. intern. sci. prehist. et protohist. M., 1971; Siska St. Die kulturen..., S. 271.
- ³⁸ The neolithic in Poland. — Wroclawetc. 1970, p. 132, fig. 38, 10.
- ³⁹ Заец И. И. Трипольские жилища..., с. 60; Заец И. И. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге VI—VII. — СА, 1974, № 1, с. 180—200.
- ⁴⁰ Попова Т. А. Древние земледельцы..., с. 8; Попов С. И. Археологические исследования у с. Яблона. — АИМ, 1973, с. 46—52; Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. — МИА, 1962, № 102, с. 42.
- ⁴¹ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тыс. до н. э. — В кн.: Ранние земледельцы. Л., 1980, с. 43—58.
- ⁴² Мовша Т. Г. Многослойное трипольское поселение Солончены II. — КСИА АН СССР, 1965, с. 100; Виноградова Н. М. Памятники переходного этапа триполья VI—VII в Поднестровье. — СА, 1972, № 1, с. 36—55.
- ⁴³ Цевек Е. В. Трипольские поселения..., с. 181, рис. 7, 3.
- ⁴⁴ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. — МИА, 1962, № 102, рис. 27.
- ⁴⁵ Шапошникова О. Г., Неприна В. И. Новорозановское многослойное поселение. — В кн.: Древности Поингуля. Киев, 1977, с. 51—65.
- ⁴⁶ Заец И. И. Трипольское поселение Клищев..., с. 180—200.
- ⁴⁷ Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности, с. 28.

В. О. КРУЦ, С. М. РИЖОВ

Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи

Перші відомості про пам'ятки середнього—початку пізнього етапу розвитку трипольської культури межиріччя Південного Бугу і Дніпра відносяться до початку століття, коли проводилися розкопки в Колодистому, Пеньожковому, Попудні. Детальніше ці поселення почали вивчатися у 20—30-і роки. У цей час одержали матеріали з Сушківки, Томашівки, Володимирівки та ряду інших поселень, що дало змогу Т. С. Пассек включити їх до своєї схеми періодизації¹. У плані виявлення нових пам'яток у цьому районі багато зробили краєзнавці з Умані В. А. Стефанович² та Г. Ю. Храбан³, які відкрили десятки нових поселень.

У 60—70-х роках роботу тут проводила Правобережна первісна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек, яка дослідила ряд пам'яток від кінця раннього до кінця середнього етапу розвитку трипільської культури. Вивчення пам'яток пізнього етапу обмежувалося в 70-і роки дослідженням поселення поблизу села Майданецьке Тальнівського району Черкаської області⁴, а в 1981—1982 рр. почала роботи Трипільська експедиція по дослідженню великих поселень цього періоду поблизу сіл Тальянки Тальнівського району, Доброводи Уманського району Черкаської області, виявлених, як і Майданецьке, завдяки дешифруванню аерофотознімків ще в 60-і роки К. В. Шишкіним⁵. Експедиція провела також широкі розвідки у прилеглих районах Черкаської та Кіровоградської областей.

Матеріали розкопок і розвідок свідчать, що межиріччя Південного Бугу і Дніпра з кінця раннього етапу до кінця середнього заселяли племена, генетично пов'язані з ранньотрипільським населенням буго-дністровського регіону, матеріальна культура якого характеризується кількісним переважанням посуду, прикрашеного заглибленим орнаментом; але наприкінці середнього етапу цей район заселяли племена, які віддавали перевагу розпису в оздобленні посуду.

Якщо для етапів В-1 — В-ІІ Буго-Дніпровського межиріччя останнім часом виділено п'ять послідовних локально-хронологічних груп пам'яток⁶, то незважаючи на значний обсяг робіт, проведених в останні роки, до цього часу не існує чіткої, обгрунтованої шкали, яка б відбивала етапи розвитку матеріальної культури групи населення, представлені пам'ятками кінця етапу В-ІІ типу Володимирівка і їх продовженням на етапі С-1 — пам'ятками томашівсько-сушківської групи.

Зараз відомо близько 30 поселень томашівсько-сушківської групи, на яких проводилися розкопки, шурфовка або збирали підйомний матеріал. Серед них Сушківка, Томашівка, Стара Буда, Попудня, Колодисте, Майданецьке, Тальне, Доброводи, Тальянки, Мошурів, Василькове тощо (рис. 1).

Вивчення музейних колекцій, матеріалів розкопок і розвідок дало можливість на основі аналізу кераміки з урахуванням технологічних, морфологічних і стилістичних ознак намітити фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. Звичайно, матеріал, що походить з різних пам'яток, кількісно нерівноцінний і не дає можливості дати відсоткове співвідношення окремих категорій матеріалу. Тому наші висновки ґрунтуються лише на загальних закономірностях розвитку форм і орнаментативної кераміки. До того ж, оскільки кухонний посуд у комплексах окремих поселень складає незначний відсоток (від 1 до 15%) та мало зазнає змін у часі, то розглядається виключно категорія столового посуду.

Перехід від пам'яток типу Володимирівка до етапу, представленого томашівсько-сушківською групою, можна простежити на матеріалах таких поселень, як Перегонівка, Небелівка, Глибочок, які й становлять перехідні ступені між ними.

Власне для посуду Володимирівки характерний пом'якшений S-подібний профіль, низьке розташування округлих плічок, наявність високих лійчастих вінець та наявність в оздобленні столового посуду розписного і заглибленого орнаменту, інколи поєднаного на одних посудинах (рис. 2а, 1, 16).

Для кераміки поселень Перегонівка і Небелівка характерне поступове зникнення заглибленого орнаменту при зберіганні основних форм посуду, а в Глибочку цей тип орнаментативної зникає зовсім. Відбуваються також незначні зміни у формах посудин, наприклад зменшується кількість посудин з лійчастими вінцями (рис. 3).

Кераміка ранньої фази томашівсько-сушківської групи, до якої відносяться поселення Попудня⁷ та Стара Буда⁸, ще зберігає деякі традиції попередніх перехідних ступенів, але вже набуває нових рис, які дають можливість вважати ці поселення більш пізніми та відносити

їх до іншого типу пам'яток. Кераміці цієї фази ще притаманна плавність профілю, але майже зовсім зникають лійчасті вінця. У комплексах багато грушоподібних посудин з широкими округлими плічками та вертикальними вінцями, сфероконічних посудин, високих шоломоподібних покришок, кубків з витягнутою ввігнуто-циліндричною горловиною та округлими плічками, амфор витягнутої форми, округлотілих кратерів

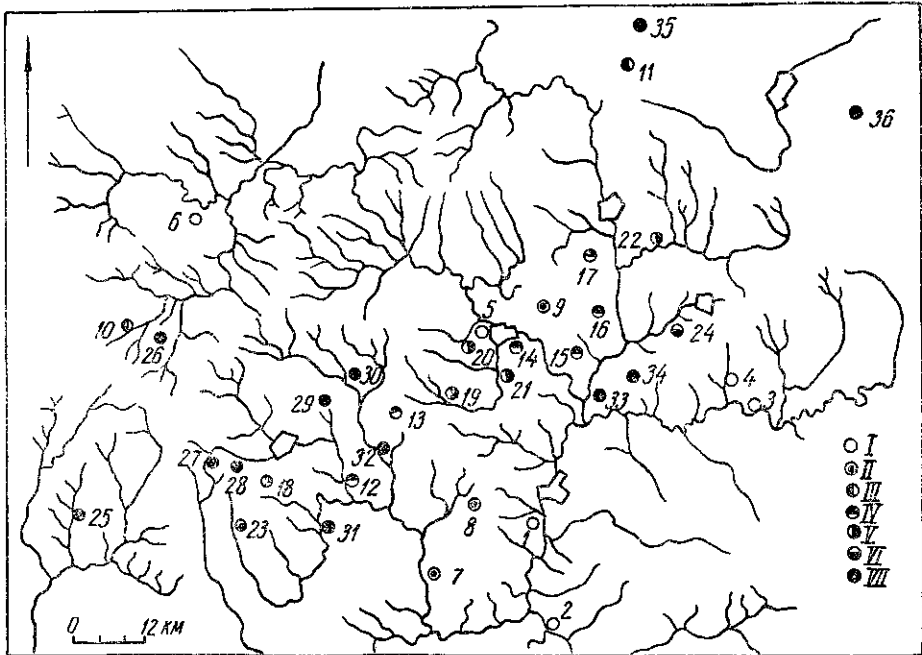

Рис. 1. Карта поширення пам'яток володимирівської та томашівсько-сушківської груп:
 I — поселення Володимирівської групи: 1 — Володимирівка; 2 — Михайлівка; 3 — Андріївка;
 4 — Маслове; 5 — Гордашівка; 6 — Владиславчик;
 II — поселення перехідних ступенів: 7 — Перегонівка; 8 — Небелівка; 9 — Глибочок;
 III — поселення I фази томашівсько-сушківської групи: 10 — Попудня; 11 — Стара Буда;
 IV — поселення II фази томашівсько-сушківської групи: 12 — Сушківка; 13 — Доброводи; 14 —
 Тальне; 15 — Колодисте; 16 — Россоховатка; 17 — Вільховець;
 V — поселення III фази томашівсько-сушківської групи: 18 — Кочержинці (урочище Паньківка);
 19 — Тальянки; 20 — Мошурів; 21 — Майданецьке; 22 — Чичиркозівка;
 VI — поселення IV фази томашівсько-сушківської групи: 23 — Томашівка; 24 — Василькове;
 VII — поселення томашівсько-сушківської групи, належність яких до окремих фаз не ви-
 значена: 25 — Теплик; 26 — Сарни; 27 — Синиця; 28 — Палаюка; 29 — Дмитрушки; 30 — Стари
 Бабани; 31 — Ятранівка; 32 — Бабанка; 33 — Піщане; 34 — Кайтанівка; 35 — Комарівка;
 36 — Буда Орловецька.

та горщиків. Вперше з'являються приземкуваті біконічні посудини, гостроріберні кубки, біконічні посудини з різким переходом від плічок до конічної горловини. У композиції розпису продовжують використовуватись S-подібні дуги, широкі стрічки-фестони, що покривають верхню половину посудини, схема «лицьових урн» (рис. 2 г, 7, 8, 9, 11). Часто посудини розписувалися у два фризи. Разом з тим з'являються нові схеми — «Tangentenkreisband»⁹ «совиний лик», сполучення тангентного орнаменту з волютами (рис. 2 г, 8, 9). Необхідно відзначити, що в розписі посуду цієї фази намічається тенденція до ускладнення орнаментальних схем другорядними деталями: «сіткою», витягнутими трикутниками, рядами «ком», що найбільше характерно для тангентних і волютних схем.

У наступній фазі, що представлена поселеннями Колодисте¹⁰, Россоховатка, Тальне, Сушківка¹¹, Доброводи¹², значно гострішими стають плічка більшості типів посудин; приземкуватими грушоподібні посудини та амфори; поряд з конічною з'являється широка ввігнуто-циліндрична горловина у біконічних посудин з різко профільованими плічками. Збільшується кількість конічних мисок з потовщеним краєм вінця і півсферичних мисок, гостроріберних кубків, кратерів з гострими плічками. У розписі конічних та півсферичних мисок набуває поширення

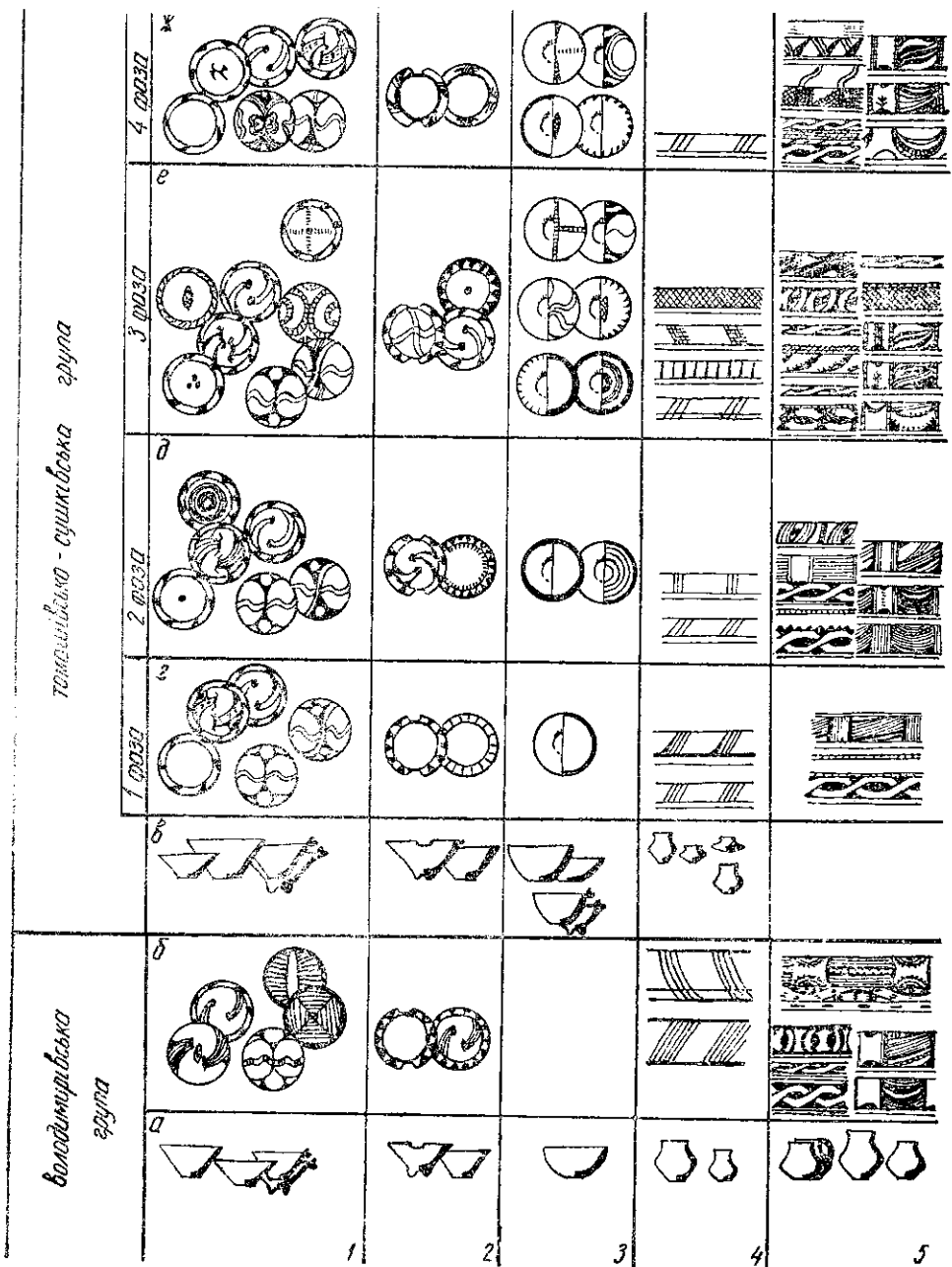
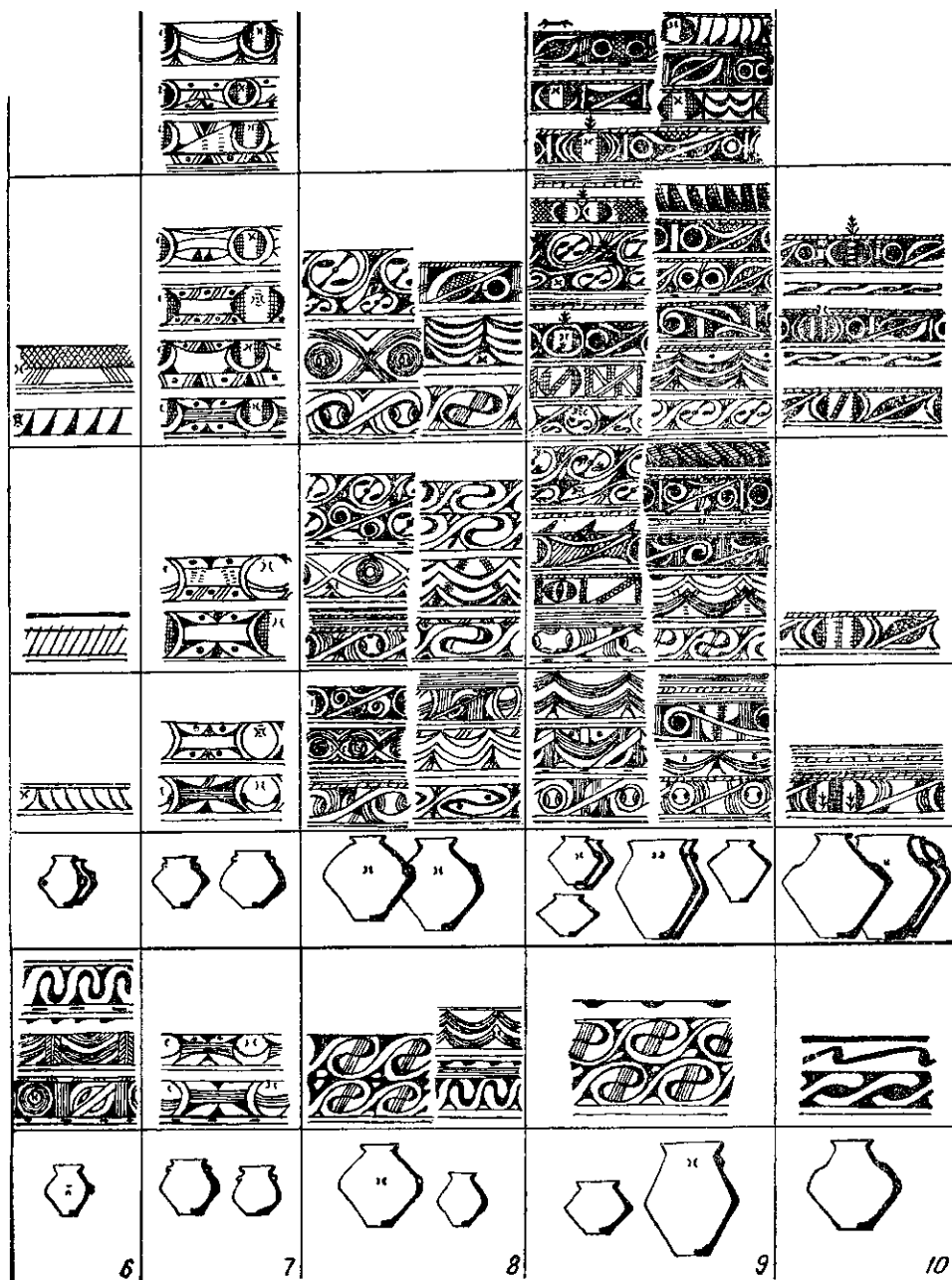

Рис. 2. Порівняльна таблиця форм і орнаментів столового посуду володимирівської

нова схема у вигляді концентричних кіл. Для кубкоподібних біконічних посудин характерним стає метопний розпис, але зберігається орнамент із горизонтальних S-подібних дуг. Трапляється сполучення цих двох систем (рис. 2 д, 5). Інколи посудини цього типу (як правило, з петельчастою ручкою) розписані у вигляді смуги з овалів, що розімкнуті вертикальними лініями. На сферо- та біконічних посудинах з'являється новий варіант розпису із трансформованих S-подібних дуг з «листочками» на кінцях (рис. 2 д, 8, 9). Такий орнамент наносився у два фризи, часто в сполученні з волютами. Частіше використовується орнамент із трикутників з витягнутою вершиною, що вузькою смугою оперізує плічка посудин (рис. 2д, 9). Схема «Tangentenkreisband» помітно спрощується. Для кратерів на цій фазі використовується сталий тип розпису —

і томашівсько-сушківської груп пам'яток.

дугоподібні смуги з «листочками» на кінцях, що заходять одна за одну. На горщиках малюнок у вигляді фестонів або овалів, але частіше лише похилі лінії, що становлять вузьку горизонтальну смугу (рис. 2 д, 14).

Для кераміки пам'яток третьої фази (Тальянки, Мошурів, Майда-нецьке, Кочержинці — урочище Паньківка, Чичеркозівка)¹³ властива чітко визначена гострореберність основних типів посуду, хоч деякі посудини зберегли округлі плічка — амфори витягнутих пропорцій, сфероконічні посудини, горщики. Помітно переважають у комплексах біко-нічні посудини, призмкуваті амфори, кубки. Серед останніх з'являється новий підтип — з низько посадженими гострореберними плічками, ледь позначеним дном та прямим чи нахиленим до середини краєм вінець. Грушоподібні посудини мають гострі плічка і нахилений до середини

				<i>Бинакле-подібні посудини</i>	<i>Кухонний посуд</i>
11	12	13	14	15	16

край вінець. Покришки набувають зрізано-сферичної форми. Домінують кратери з гострим ребром та високими відігнутими вінцями. Серед горщиків переважають гострореберні з широкими плічками і невисокими прямими вінцями. Кількість півсферичних та конічних мисок з потовщеним краєм вінець значно збільшується.

У розписі конічних мисок домінують спрощені дугоподібні лінії, що заходять одна за одну в центрі дна посудини. Рідше трапляється схема із зімкнутих у вигляді «8» овалів. Зникає розпис концентричними колами. Виникає нова система — широкі лінії, «драбинки» або зображення дерев, що перехрещуються в центрі дна та ділять поле миски на чотири сектори — метопи (рис. 2е, 1). Для розпису півсферичних мисок стає характерним запозичення деяких орнаментальних схем, при-

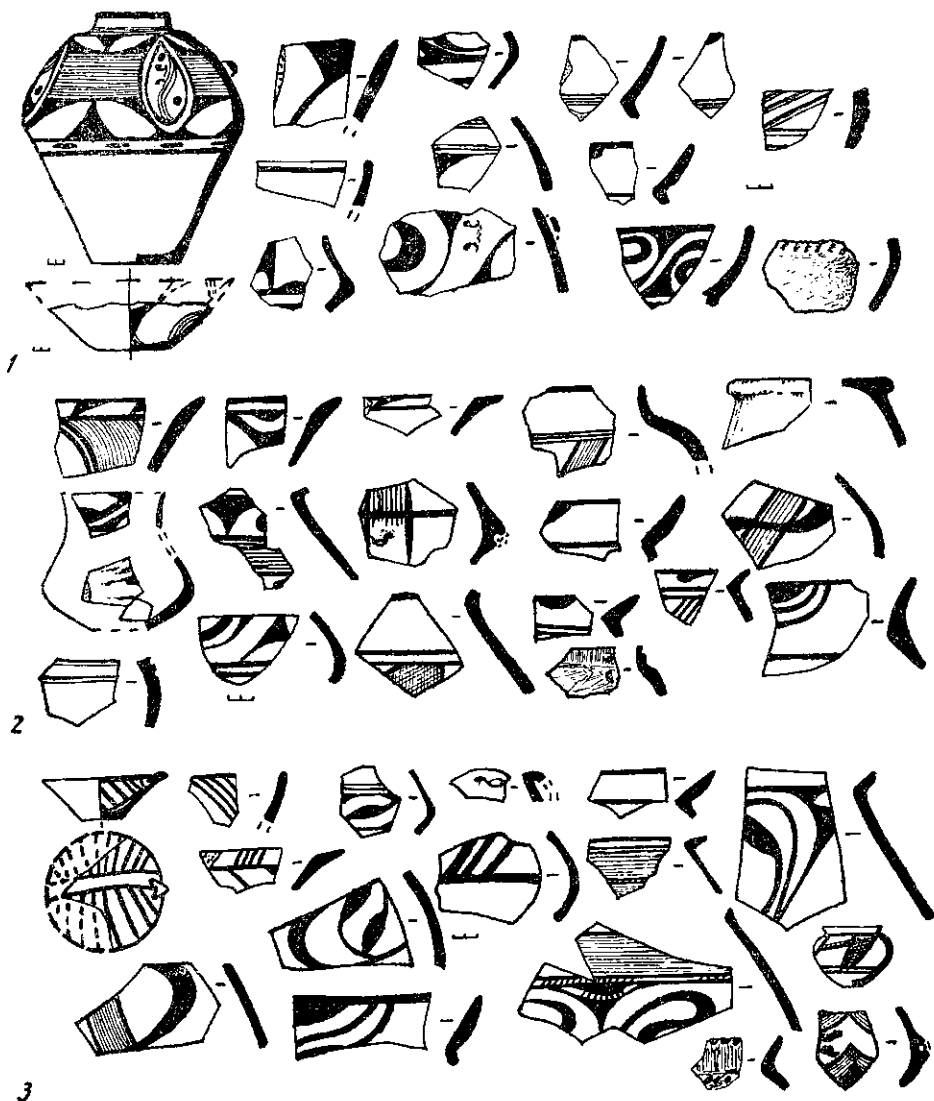

Рис. 3. Кераміка з поселень Перегонівка (1), Небелівка (2), Глибочок (3).

таманних раніше лише конічним мискам — S-подібні дуги, зімкнуті півовали, крапки або «сітка» в овалі у центрі дна, хрестоподібний метопний розпис (рис. 2e, 3).

У орнаментатії кубків починає використовуватися стрічка з «сітки» або суцільна «сітка», що вкривала плічка. Така сама орнаментатія і у амфор витягнутої форми. У метопному розписі кубкоподібних біконічних посудин рідше використовуються фестони, а частіше нахилені хвилеподібні лінії (рис. 2e, 4, 5).

На сфероконічних посудинах переважає розпис розірваними S-подібними дугами, закомпонованими у верхній і нижній фризи, а також орнаментатія, ускладнена витягнутими трикутниками навскісною «сіткою», вертикальними тонкими лініями, «комами». Рідше трапляються системи «Tangentenkreisband», «совиний лик», S-подібні дуги, фестонний орнамент (рис. 2e, 8).

Подібний процес у зміні орнаментатії поширюється і на біконічні гостроріберні посудини. Переважає тангентний розпис, до того ж тангентний фриз розпадається на окремі ланки — відбувається процес зближення з метопним орнаментом. Рідко використовуються в орнамен-

тації розірвані S-подібні дуги з «листочками», що розміщуються як у два, так і в один фриз. Частіше трапляється розпис у вигляді витягнутих трикутників, з'являється суцільна «сітка». Волюти, типові для двох попередніх фаз, — відсутні (рис. 2е, 9).

Ускладнений тангентний орнамент біконічних посудин з широкою циліндричною горловиною також розпадається на окремі ланки, проміжки між ними заповнюються або вертикальними лініями, або стрічкою з «сітки». Край вінець прикрашено горизонтальними S-подібними дугами (рис. 2е, 10).

Грушоподібні посудини розписані S-подібними дугами (часто у спрощеному вигляді) і дуже рідко схематизованою системою «Tangengeisband». Фестонний орнамент на цих посудинах вже не трапляється. Оформлюється стала система орнаменту горщиків — трикутники з витягнутою вершиною, що зникають із стрічками, заповненими прямою або косою «сіткою». Вінець прикрашені «комами» (рис. 2е, 11).

До четвертої, заключної фази ми віднесли керамічні комплекси поселень Томашівка¹⁴ та Василькове¹⁵.

Кераміці цих пам'яток притаманна гостроріберність усіх типів посуду. Для даної фази характерні гостроріберні кубки з широкими плічками та ввігнуто-циліндричною горловиною, приземкуваті амфори, біконічні посудини, горщики. Помітна тенденція до зменшення типів посуду — практично зникають грушоподібні та сфероконічні посудини, біконічні з різко профільованими плічками та ввігнуто-циліндричною горловиною. Кратероподібні посудини замінюються горщиками, кількість яких на даній фазі помітно збільшується. Змінюється форма біконічних посудин. Вже нема великих біконічних посудин витягнутих пропорцій з широкою горловиною, характерними стають посудини з широкими плічками, що знаходяться вище середини висоти. Стінки деяких конічних мисок набувають помітної опуклості, що наближає їх до півсферичних. Частина горщиків з високими, широкими плічками та невисокими прямими вінцями мають чотири стовпчасті ніжки. Кількість їх на основі матеріалу з поселення Василькове збільшується. На кубкоподібних біконічних посудинах з'являються композиції у вигляді витягнутих трикутників з «сіткою». Приземкуваті амфори зберігають так званий лицьовий орнамент, але в дуже спрощеному варіанті. Скорочується кількість схем розпису для біконічних посудин. Залишається тангентна схема, але розчленована на ланки, що ритмічно повторюються. Композиція ускладнювалася деталями: «сітка», ряди «ком», короткі стрічки з вертикальних ліній. Крім того, ще поширені композиції з витягнутих трикутників. Спрощується орнаменту горщиків, хоча мають місце і старі варіанти розпису (рис. 2ж, 4—14).

Однією з особливостей орнаменту посуду четвертої фази є виконання розпису в один вузький фриз.

Таким чином, аналіз керамічних комплексів дає можливість визначити чотири послідовні фази розвитку томашівсько-сушківської групи: 1 — Попудня, Стара Буда; 2 — Колодисте, Тальне, Россоховатка, Сушківка, Доброводи; 3 — Тальянки, Мошурів, Майданецьке, Чичеркозівка, Кочержинці (урочище Паньківка); 4 — Томашівка, Василькове.

Отже, тенденція розвитку форм і орнаменту столового посуду від ранніх фаз томашівсько-сушківської групи до пізніх виявляється у поступовому зникненні форм з м'яким S-подібним профілем і повному переході до гостроріберних з кількісним переважанням біконічних посудин при зменшенні або зникненні інших типів. У орнаменту зменшується кількість схем. Зникають або трансформуються спіральні, волютні та фестонні композиції, поступаючись метопним та тангентним схемам. До того ж останні розчленовуються на окремі ланки, що ритмічно повторюються. Орнаментальні композиції стають більш схематичними, основний мотив навпаки, надмірно ускладнюється другорядними деталями. Важливим показником є те, що орнамент компонується в одну вузьку смугу.

Суттєвих змін у формах та орнаментатії кухонного посуду не відбувається, але простежується його поступове зменшення в процентному відношенні: Сушківка — 20—15, Тальянки — 7—5, Томашівка — 3—1 %.

Зіставлення кераміки володимирівської та томашівсько-сушківської груп виявляє спільність багатьох морфологічних та стилістичних ознак. Зокрема близькі всі типи мисок і їх варіанти. Форма володимирівських кубків, кубкоподібних біконічних посудин з низькими округлими плічками та циліндричною горловиною аналогічна тим самим типам посуду першої фази томашівсько-сушківської групи. Це стосується сфероконічних і грушоподібних посудин, шоломовидних та зрізано-сферичних покриток, горщиків, кратерів, амфор. Один з варіантів форми амфор (низькі округлі плічка та ручки на шийці) з Попудні ідентичний подібним амфорам Володимирівки. У керамічному комплексі Володимирівки зрідка трапляються приземкуваті біконічні посудини з вузькою горловиною та різко відігнутими вінцями і великі біконічні посудини витягнутих пропорцій з широкою горловиною та широким, прямим, ледве відігнутим краєм вінець. Такі посудини є на першій і набувають найбільшого поширення з другої фази розвитку томашівсько-сушківської групи.

Чимало схожих рис в орнаментатії посуду обох груп. Майже однаково розписувалися кубки, амфори, кратери. Збігаються деякі орнаментальні схеми мисок, покриток, горщиків. Розпис посудин із Колодистого (S-подібні дуги з метопним орнаментом) і Сушківки (метопний з фестонами) знаходить прямі аналоги серед кераміки з Володимирівки. Для обох груп дуже близькі орнаментальні схеми у вигляді S-подібних дуг (у два фризи) та фестонні композиції. Розбіжність у розписі між порівнюваними групами чітко простежується при розгляді тангентного орнаменту бі- та сфероконічних посудин. Тангентні схеми не трапляються на посуді володимирівських поселень, а для томашівсько-сушківської кераміки вони — пануючий малюнок, до того ж деякі варіанти тангентної орнаментатії властиві лише цій групі.

В оформленні «столового» посуду пам'яток томашівсько-сушківської групи використовувалися (зрідка) схеми «Tangentenkreisband» та «совиний лик». Подібні схеми майже непомітні на посуді Володимирівки¹⁶, що й зрозуміло, бо ця група існувала ще до поширення розписних орнаментів цих схем в орнаментатії посуду етапу В—II. Пізніше значного поширення дані схеми набувають в розписі петренської групи, що дає можливість синхронізувати її середній ступінь розвитку, або каракушанський і петренський ступені (за В. І. Маркевичем), з ранньою фазою томашівсько-сушківської групи¹⁷. Подібність матеріалів володимирівської, петренської та томашівсько-сушківської груп пояснюється тим, що петренська і володимирівська пов'язані зворотним генетичним зв'язком з більш ранньою групою наддністрянських пам'яток початку етапу В—II, а володимирівська, в свою чергу, є вихідною томашівсько-сушківської. Таким чином, основним компонентом у формуванні томашівсько-сушківської групи виступає місцеве, південнобузьке населення (табл.).

Найбільш складним є питання походження і історичної долі пам'яток томашівсько-сушківської групи. Власне кажучи, їх генетичний зв'язок з пам'ятками володимирівського типу не викликає сумніву, зважаючи на загальну тенденцію розвитку, а також часткове перекривання територій їх поширення. Але походження пам'яток типу Володимирівка ще не з'ясоване. Т. Г. Мовша останнім часом висловила думку, що пам'ятки томашівсько-сушківської групи виникли в процесі міграції пізньопетренських племен з Подністров'я та частини населення з пам'яток типу Володимирівка¹⁸. Ми вважаємо, що цей процес проходив дещо інакше, а саме, очевидно, якесь частина населення ще до складення петренської групи пам'яток просунулася з Подністров'я по Південному Бугу та його притоках (Синюха, Ятрань, Гнилий та Гірський Тики-

чі) у район, зайнятий племенами, відомими за пам'ятками типу Миропілля. В контактній зоні в результаті взаємовпливів, напевно, і склалося нове локальне утворення, представлене пам'ятками типу Володимирівка. У процесі їх розвитку й виникли пам'ятки томашівсько-сушківської групи. Останні, в свою чергу, мали зв'язок з племенами петренської групи, про що свідчить близькість деяких форм і запозичення від петренських

Періодизація та синхронізація поселень томашівсько-сушківської групи порівняно з пам'ятками суміжних територій

Етап	Дністер, Прут	Південний Буг	Середнє Подніпров'я
C-II—γ-II	Бринзени-Циганка	Кочержинці (урочище Шульгівка) ?	Софіївська група
C-II—γ-II C-I—γ-1	Варварівка XV	Собківка, Багва Косенівка ?	Лукашівська група
C-I—γ-1	Стіна 4 Варварівка VIII	Василькове Томашівка Тальянки, Майданецьке Доброводи Сушківка	Чапаївська група
	Петрени	Тальне, Колодисте Стара Буда	Пам'ятки типу Коломійщина I
V-II	Коновка Бринзени VIII Раковець Яблони (?)	Попудня Глибочок Небелівка Володимирівка	Пам'ятки типу Коломійщина II

племен орнаментальних схем «Tangentenkreisband» та «совиний лик».

Подальша доля томашівсько-сушківських племен залишається невідомою. Територія, зайнята ними, заселяється племенами пізнішого Трипілья (Косенівка, Багва, Собківка)¹⁹, які генетично не пов'язані з томашівсько-сушківською групою, оскільки їх кераміка аналогічна кераміці комплексів таких пам'яток Подністров'я, як Варварівка XV, Крутобородинці II та ін., що вказує на їх більш пізній час.

Не виключено, що хронологічний розрив між пам'ятками томашівсько-сушківськими і більш пізніми може бути пов'язаний з тим, що перші були витіснені з цієї території степовими племенами на захід і лише через деякий час її заселили знову. Про це можуть свідчити матеріали пізньопетренського поселення Стіна IV²⁰, де є окремі посудини, форма яких і розпис запозичені з томашівсько-сушківських зразків, а частина грушоподібних посудин (близько 7%) цього поселення аналогічна посудинам даного типу з Мошурова, Майданецького, Тальянок. У орнаменті біконічних посудин з'являється характерний для томашівсько-сушківської групи метопний розпис з символом «світового дерева». Крім того, тут виявили «імпортні» гострореберні кубки. «Імпортна» томашівсько-сушківська кераміка становить в Стіні IV понад 2% комплексу столового посуду.

Проте територія Побужжя вивчена ще недостатньо, і тому висловлене ними припущення потребує обґрунтування новими матеріалами.

Наступний етап трипільської культури в межиріччі Південного Бугу і Дніпра представлений матеріалами з поселення Кочержинці, урочища Шульгівка та з курганів поблизу с. Колодистого²⁴, що подібні до речей з найпізніших поселень Печера, Сандраки, Городськ та ін.

Запропонована схема розвитку томашівсько-сушківських пам'яток і заключних етапів трипільської культури межиріччя Південного Бугу і Дніпра має попередній характер, так само, як їхня синхронізація з

пам'ятками інших територій. Додаткові розкопки відомих пам'яток та пошуки нових можуть внести певні корективи, але загальна тенденція розвитку місцевих пам'яток, на нашу думку, простежена вірно.

В. А. КРУЦ, С. Н. РЫЖОВ

Фазы развития памятников томашевско-сушковской группы

Резюме

Анализ столовой керамики трипольских поселений этапа В/II—С/1 междуречья Южного Буга и Днестра позволил наметить переходные ступени от памятников среднего периода (типа Владимировка) к памятникам томашевско-сушковской группы, представленные поселениями Перегоновка, Небелевка, Глыбочек, а также выделить четыре фазы в развитии томашевско-сушковской группы.

Основанием для таких построений послужил анализ общей линии развития форм и орнамента столовой посуды, что проявляется в постепенном переходе от мягкого S-образного профиля к остророберным формам с преобладанием биконических сосудов, а также в уменьшении количества орнаментальных схем, исчезновении или трансформации спиральных, волютных и фестонных композиций, переходе к метопным и тангентным схемам.

К первой, наиболее ранней фазе отнесены Попудня и Старая Буда, ко второй — Колодистое, Тальное, Россоховатка, Сушковка, Доброводы, к третьей — Гальянки, Мошуров, Майданецкое, Чичеркозовка, Кочержинцы (урочище Паньковка) и к четвертой — Томашевка, Васильково.

Впоследствии на указанной территории появляются такие поселения, как Косенковка, Багва, Собковка и др. Между ними и рассмотренными выше памятниками существует определенный хронологический разрыв. Развитие трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра завершается с появлением памятников этапа С/II (поселение с. Кочержинцы, урочище Шульгавка, курганы у с. Колодистое), генетическая связь которых с предшествующими памятниками пока не прослеживается.

¹ *Passek T. S. La céramique tripolienne.* — ИГАИМК, 1935, № 122; с. 1—165; *Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений.* — МИА, 1949, № 10, с. 1—245.

² *Стефанович В. А., Диденко О. П. Археологические памятники Уманщины.* — НА ИА АН УССР, 1968, ф. 12, № 534.

³ *Храбан Г. Ю. Археологические памятники Уманщины.* — Там же, 1961, ф. 12, № 458.

⁴ *Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днестра и Южного Буга.* — В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. Киев, 1980, с. 198—203.

⁵ *Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях.* — Археологія, 1973, 10, с. 32—41.

⁶ *Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье).* — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 163—185.

⁷ *Hinzer M. Etudes sur la civilisation premycénienne dans le bassin de la Mer Noire, d'après des fouilles personnelles.* — Swiatowit, 1933, № 14, с. 26—163.

⁸ *Якимович М. К. Раскопки в с. Старий Буда: Отчет ИАК за 1906 г.* — Спб., 1909, с. 106—109; Отчет ИАК за 1907 г. — Спб., 1910, с. 99—100.

⁹ Схема «Tangentenkreisband» — концентричні кола, об'єднані дугами-тангентами в орнаментальну смугу. Тангентний орнамент на відміну від «Tangentenkreisband» зберігає основну схему, але концентричні кола замінюються поодинокими, а дуги-тангенти доповнюються піввалами з «сіткою», трикутниками, стрічками вертикальних або наскісних ліній. До того ж тангентний орнамент часто сполучається з волутами, фестонами, метопною композицією.

¹⁰ *Доманицький В. Н. Раскопки на месте поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого, Звенигор.* — АЛЮР, 1901, с. 69—72; *Беляшевский Н. Ф. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого, Звенигор.* — Там же, 1900, с. 148—155; *Спицын А. А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киевской губернии.* — Изв. ИАК, 1904, вып. 12, с. 87—118.

¹¹ Точки трипільської культури біля с. Сушківка на Гуманщині (розкопки року 1916). — Трипільська культура України, 1926, вип. 1, с. 43—63.

¹² Розвідки Збеневича В. Г. та Круца В. О. Колекція зберігається у фондах ІА АН УРСР, 1971, № 145.

¹³ *Долінский А. Л. Археологические разведки в Звенигородском у. Киевской губернии.* — АЛЮР, 1904, с. 248—249; Розкопки біля с. Томашівка. — Короткі звіт-домлення ВУАК за 1925 р. К., 1926, с. 54—60; *В. И. Бидзиля, С. Н. Рыжов и др. Отчет о работе историко-технической экспедиции 1980 г.* — НА ИА АН УССР, 1980 / 21, с. 10—15; *В. А. Круц, В. Г. Збеневич, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова. Отчет о работе Тальянского отряда Трипольской экспедиции в 1981 г.* — Там же, 1981 / 11, с. 1—37.

¹⁴ Розкопки біля с. Томашівка. — Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р. К., 1926, с. 54—60; Розкопки біля с. Томашівка на Гуманщині. — Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р. К., 1927, с. 54—62.

¹⁵ Фотоархів ІА АН УРСР, № 2603.

¹⁶ З поселення поблизу с. Володимирівка походить випадкова знахідка грушо-подібної посудини, орнаментована схемою «Tangentenkreisband».

¹⁷ Маркевич В. И. Поздне трипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1980, с. 1—183; Рыжов С. Н. О периодизации трипольских поселений петренской группы. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: (Тез. докл. респ. конф. молодых ученых). Киев, 1981, с. 27—28.

¹⁸ Мовша Т. Г. О расселении племен культур Триполье-Кукутени в среднем и в начале позднего периода. — Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 40—41.

¹⁹ Passek T. S. La céramique..., p. 1—165.

²⁰ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре. — КСИА АН УССР, 1960, № 10, с. 23—33.

²¹ Спицын А. А. Раскопки курганов близ с. Колодистого Киевской губернии. — Изв. ИАК, 1904, вып. 12, с. 119—126.